

ANADOLU VE KOSOVA TÜRK AĞIZLARINDA g>c, k>ç DEĞİŞMELERİ

Cahit BAŞDAŞ

Dünya üzerinde oldukça geniş bir coğrafyada konuşulan Türk dilinin yaşayan lehçe ve ağızları arasındaki fonetik, morfolojik ilgi, büyük ölçüde tespit edilmiştir. Ağız araştırmaları, yazı dili araştırmalarına kıyasla daha sınırlıdır.

19. yüzyıldan itibaren Türk ağızları üzerine çeşitli derleme, karşılaştırma ve incelemeler yapıldı¹. Yabancı araştırmalar tarafından başlatılan ağız araştırmaları, 1940'lı yıllarda, yerli araştırmacıların katkıları ile gelişerek devam etmektedir.

Başta Anadolu ağızları olmak üzere, bütün Türk ağızlarının tasnifi ve ağız atlasının yapılabilmesi için, derleme çalışmalarının bir an önce tamamlanması gerekir. Anadolu ağızlarından derlenen metinler esas alınarak çeşitli karşılaştırmalar ve tasnif çalışmaları yapılmıştır². Bu eserler, uzun süren zahmetli çalışmaların, bilginin, sabrın değerli ürünleridir.

Asıl konuya geçmeden önce Türk dili ve özellikle ağız araştırmaları açısından önemli olduğuna inandığım bir hususu burada ifade etmekte yarar görüyorum. Ağız araştırmaları için yeterli teknik donanım ve imkâna sahip olmadığımız bilinen bir gerçektir. Anadolu ağızlarıyla ilgili mevcut metinlerin önemli bir bölümü, yabancılar, lisans seviyesinde öğrenciler ve amatör kişiler tarafından derlenmiştir³. Bu tür metinlerde, bazı ses özelliklerinin gözden kaçması ya da tam olarak tespit edilmiş olması ihtimali yüksektir. Dolayısıyla söz konusu metinlerin sıhhati hususunda ciddî endişelerimiz vardır. Bu bakımdan ağız araştırmalarına esas aldığımız metinleri ihtiyatla değerlendirmemiş gerektiğine inanıyorum.

¹ Bk. Zeynep Korkmaz, *Anatolian Dialects*, Handbuch Der Türkischen Sprachwissenschaft, Teil I, Akademie Kiado, Budapeş 1990; Tunce, Gülensoy, *Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

² Anadolu ağızlarının en kapsamlı tasnifi Leylâ Karahan tarafından yapıldı. (*Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yayınları, Ankara 1966).

³ Benzer tespitler Zeynep Korkmaz, Leylâ Karahan, Ahmet Buran gibi hocalarımız tarafından da yapılmıştır. Bk. Z. Korkmaz, *Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bu Günkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar* TDAYB, 1975-1976, s. 143-172; L. Karahan, *a.g.e.*, s. IX; A. Buran, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 9.

1991 yılında Malatya-Akçadağ yöresinden derleme yaparken bazı yerleşim birimlerinde⁴, birer damak sesi olan *g* ve *k* ünsüzlerinin, diş eti ünsüzleri (*c*, *ç*) gibi telâffuz edildiğine tanık oldum. Titizlikle yaptığımız derleme neticesinde, düz-ince ünlüler (*e*, *i*) yanındaki hemen bütün *g* ve *k* ünsüzlerinin kurallı olarak *c* ve *ç*'ye dönüştüğünü tespit ettik. Buna benzer ses değişmelerinin Anadolu'nun başka yörelerinde olduğunu öğrenince, konuya olan ilgimiz bir kat daha arttı.

Ulaşabildiğimiz tarihî ve yaşayan lehçelerimize ait metinlerde, benzer ses değişmelerinin örneklerini bulamadık. *Temel* fıkraları ve *Karadenizli* taklitlerinde tanık olduğumuz söz konusu ses değişmelerinin gerçekten Karadeniz bölgesi ağızlarında olup olmadığını öğrenmek amacıyla incelediğimiz *Rize İli Ağızları*⁵ adlı eserde, bu değişmelerin örneklerine rastlanmadı. Ancak Ahmet Caferoğlu tarafından aynı yöreden derlenen metinlerde, bahsettiğimiz ses değişmeleri gösterilmiştir⁶. Ayrıca yöreden insanlarla yüz yüze yaptığımız görüşmeler, Caferoğlu'nun tespiti doğrulamaktadır. Bu durum, yukarıda ifade ettiğimiz endişelerimize bir örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir⁷.

g>c, *k>ç* ünsüz değişmeleri, başlıca Malatya, Kuzeydoğu Anadolu ve Kosova ağızlarında görülmektedir. Her iki değişme, adı geçen yörelerde, birlikte ve sadece ince ünlüler yanında meydana gelmiştir. Bu ses değişmeleri, bazı araştırmacılar tarafından Anadolu ağızlarının tasnifi için bir ölçü olarak da değerlendirilmiştir⁸.

Ağız özellikleri, etnik yapıyla yakından ilgilidir⁹. *g>c*, *k>ç* ünsüz değişmelerinin görüldüğü Malatya, Rize, Trabzon, Erzurum ve Kosova yöresi ağızlarının teşekkülünde aynı etnik kökenden olan Türk gruplarının rol oynadığı söylenebilir. Batı Rumeli Türk ağızlarıyla Anadolu'nun kuzeydoğu ağızları arasında bağlantı vardır. Yani Batı Rumeli'ye Türklerin yerleştirilmesinde, Kuzeydoğu Anadolu'da yaşayan Türk ögeler önemli rol oynamıştır. Rumeli'de ilk Türk yeryeşmesi XIV. yüzyılda Gelibolu-Edirne çevresinde oldu ve bu ilk yerleşenler Kuzeydoğu Anadolu Türkleri idi¹⁰. Osmanlılar, XV. yüzyılda egemenliklerini Anadolu'nun kuzeydoğu bölgelerine yaydılar ve buradaki Müslüman, yani Türk ögelerini -muhtemelen değişik dö-

⁴ Bu yerleşim birimleri, ilgili çalışmamızda "II. Ağız Bölgesi" olarak adlandırıldı. Bk. C. Başdaş, *Akçadağ Yöresi Ağızları* (İnceleme-Metinler-Sözdizimi) İnönü Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Malatya 1992.

⁵ Turgut Günay, *Rize İli Ağızları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978.

⁶ Ahmet Caferoğlu, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, TDK Yayınları, İkinci baskı, Ankara 1994, s. 257-302.

⁷ Leylâ Karahan da bu ses değişmesinin araştırmaların çoğunda gösterilmediğini ifade etmiştir. (L. Karahan a.g.e., s. 100, 106 numaralı dipnot).

⁸ L. Karahan'ın adı geçen eserinden (s. XII) öğrendiğimize, göre Leyde Üniversitesi öğrencilerinden *Piet Kral*, hazırladığı master tezinde (1980) Rumeli ve Anadolu ağızlarını sınıflandırmıştır. Bu tasnifte, *k>g*, *k>h* değişmelerinin yanında *k>ç*, *g>c* ünsüz değişmelerini de ölçü olarak değerlendirmiştir.

⁹ Bk. Z. Korkmaz, *Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu*, TDAY-B 1971, TDK Yayınları, Ankara 1971, s. 21-32.

¹⁰ Gyula Németh, *Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine*, TDAY-B 1980-81 TDK Yayınları, Ankara 1983, s. 160.

nemlerde- Batı Rumeli'ye yerleştirdiler. Yalnız şunu söyleyebiliriz, Batı Rumeli ağzının oluşmasında Kuzeydoğu Anadolu Türkçesinin kesin rolü olmuştur¹¹. Doğu Anadolu bölgesinin batı sınırında bulunan Malatya/Akçadağ yöresi halkının ataları da muhtemelen Doğu Karadeniz bölgesinden gelmiştir¹².

Anadolu ve Kosova Türk ağızlarından derlenen metinlerde g>c, k>ç değişimiyle ilgili olarak tespit ettiğimiz örneklerin bir bölümünü veriyoruz.

1. Anadolu Ağızları:

a. Erzurum Yöresi Ağızlarında:

Ovacık bucağının bazı yerleşmelerinde, *İspir* ilçesinin güney, *Torum* ilçesinin güney ve *Narman* ilçesinin dağınık bazı yerleşmelerinde kelime ve hece başındaki g ünsüzlerini c ve çeşitleri olarak boğumlayan kimselerle karşılaşmaktadır. Kelime ve hece başındaki g ünsüzlerini c ünsüzüne dönüştüren yerleşmelerde, kelime başındaki k ünsüzlerinin de ç ve çeşitleri ünsüzlerine dönüştürüldüğü görülür¹³. Erzurum vilâyeti içindeki ağızlardan birinde gerçekten k>ç ve g>c değişimleri vardır¹⁴. Ahmet Caferoğlu'nun *Pasinler-Surbaha* köyünden derlediği metinlerde, söz konusu değişimler görülmektedir¹⁵.

g>c değişmesi:

Metinlerden tespit ettiğimiz örneklerde ince ünlüler yanındaki g'ler çoğunlukla c olmuştur.

bezircan	<	bezirgân	(DİAT-184)	cörmir	<	görmüyor	(EİA-152)
cee	<	gece	(DİAT-190)	cösterdi	<	gösterdi	(DİAT-184)
celdi	<	geldi	(EA-15)	cözi	<	gözü	(EİA-152)
ceriye	<	geriye	(DİAT-184)	ecer	<	eğer	(OİAT-145)
cetirdiği	<	getirdiği	(DİAT-183)	süpürce	<	süpürge	(EA-15)

k>ç değişmesi:

Yöreden derlenen metinlerde ince ünlüler yanındaki çoğu k'ler ç olmuştur.

böyüç	<	büyük	(DİAT-184)	çim	<	kim	(EA-15)
cörmir çi	<	görmüyor ki	(EİA-152)	çöpek	<	köpek	(DİAT-196)

¹¹ G. Németh, *a.g.m.*, s. 161.

¹² Yöre halkından bazı yaşlılar, bu yönde rivayetler nakletmektedir. Bk. C. Başdaş, *a.g.e.*, s. 119, 125, 138, 142.

¹³ Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler Sözlük ve Dizinler)* TDK yayınları, Ankara 1995, C.I, s. 152.

¹⁴ Selahattin Olcay, *Erzurum Ağızı, İnceleme-Derleme-Sözlük*, TDK yayınları Ankara, 1995, s. 15.

¹⁵ Ahmet Caferoğlu, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, TDK yayınları, II. baskı, Ankara 1995, s. 183-190.

çeseceh	< kesecek	(EA-15)	çüçük	< küçük	(DİAT-196)
çef	< keyf	(EİA-62)	içi	< iki	(DİAT-201)
çes-	< kes-	(DİAT-239)	zeçi	< zeki	(EA-15)

b. Rize Yöresi Ağzlarında:

Bazı araştırmacılar tarafından gösterilmemekle birlikte, Rize'nin doğusunda *Pazar, Ardeşen, Fındıklı*¹⁶ ve *Çayeli*¹⁷ ağzlarında *g>c, k>ç* ünsüz değişimleri görülür.

g>c değişmesi:

Rize yöresi ağzlarında sık görülen bir ünsüz değişmesidir. İnce ünlüler yanındaki kelime başı ve hece başında bulunan *g* ünsüzü genellikle *c*'ye değişmiştir.

cece	< gece	(KİAT-294)	cömlek	< gömlek	(KİAT-280)
cel	< gel	(KİAT-259)	cördi	< gördü	(KİAT-290)
cibi	< gibi	(KİAT-288)	cümiş	< gümüş	(KİAT-263)
cidalum	< gidelim	(KİAT-287)	cüzel	< güzel	(KİAT-289)
cömsün	< gömsün	(KİAT-296)	yözcar	< rüzgâr	(KİAT-294)

k>ç değişmesi:

Bu değişme de yöre ağzlarında ince ünlüler yanında görülmektedir.

beçar	< bekar	(KİAT-287)	dönerçen	< dönerken	(KİAT-301)
çemanimun	< kemanımın	(KİAT-281)	içen	< iken	(KİAT-301)
çim	< kim	(KİAT-292)	içi	< iki	(KİAT-287)
çör	< kör	(KİAT-293)	türçi	< türkü	(KİAT-297)
çöyli	< köylü	(KİAT-296)	yüşçek	< yüksek	(KİAT-294)

c. Trabzon Yöresi Ağzlarında:

Trabzon merkez, Sürmene, *Araklı*¹⁸ ve *Yomra*¹⁹ ağzlarında *g>c, k>ç* ünsüz değişimleri görülmektedir.

g>c değişmesi:

Trabzon yöresi ağzlarında, *g* ünsüzü, ince ünlüler yanında çoğunlukla *c* olmuştur.

¹⁶ L. Karahan, a.g.e., s. 100.

¹⁷ A. Caferoğlu, *KİAT*, s. 298.

¹⁸ L. Karahan a.g.e., s. 100.

¹⁹ L. Karahan a.g.e., s. 100; A. Caferoğlu, *KİAT*, s. 184.

cece	< gece	(KİAT-157)	cöysüne	< göysüne	KİAT-245)
cel	< gel	(KİAT-148)	cöz	< göz	(KİAT-157)
celin	< gelin	(KİAT-147)	cülmiş	< gülmüş	(KİAT-245)
cibi	< gibi	(KİAT-243)	cün	< gün	(KİAT-245)
citmiş	< gitmiş	(KİAT-244)	cüzel	< güzel	(KİAT-151)

k>ç değişmesi

g>c değişmesinin meydana geldiği yörelerde, aynı şartlarda, k>ç değişmesi görülmektedir.

çefen	< kefen	(KİAT-245)	çümen	< çimen	(KİAT-246)
çendisine	< kendisine	(KİAT-244)	çümler	< kimler	(KİAT-184)
çiraz	< kiraz	(KİAT-183)	çünçü	< çünkü	(KİAT-245)
çötü	< kötü	(KİAT-245)	erçeg	< erkek	(KİAT-242)
çöy	< köy	(KİAT-244)	esçi	< eski	(KİAT-243)

d. Malatya Yöresi Ağızlarında:

Bazı çalışmalarda gösterilmekle birlikte²⁰ Malatya'nın Akçadağ ilçesinde g>c, k>ç ünsüz değişimleri açık ve net olarak görülmektedir. Akçadağ ilçesinden bizzat yaptığımız derlemelerde, bu ilçenin *Kadıbrahim*, *Keklikpınarı*, *Resuluşağı*, *Develi* köyleri ağzlarında söz konusu ses değişmelerinin örneklerini tespit ettik²¹. Ayrıca *Pütürge* ilçesinde benzer ünsüz değişimleri görülmektedir²².

Akçadağ yöresi ağzlarındaki g>c, k>ç değişmesi, sadece düz-ince ünlüler (e,i) yanında meydana gelmiştir.

g>c değişmesi:

Yöre ağzlarında düz ince ünlüler (e,i) yanındaki kelime başı ve hece başında bulunan g ünsüzü çoğunlukla c olmuştur.

ceder	< gider	(AYA-118))	cibi	< gibi	AYA-139)
celdı	< geldi	(AYA-120)	cidih	< gidiyoruz	(AYA-126)
celın	< gelin	(AYA-136)	cidilar	< gidiyorlar	(AYA-126)
ceri	< geri	(AYA-137)	cidiniz	< gidiyorsunuz	(AYA-128)
ceturdım	< getirdim	(AYA-124)	cirdi	< girdi	(AYA-124)

²⁰ Bk. Cemil Gülseren, *Malatya İli Ağzları (İnceleme-Metin-Sözlük)*, İnönü Üniversitesi, Sos.Bil.Enstitüsü (Basılmamış doktora Tezi), Malatya 1997.

²¹ Bk. Cahit Başdaş, *a.g.e.*, s. 16, 48.

²² Yörede derleme yapan Arş.Gör. Mehmet Hazar'ın, sözlü ifadesidir.

k>ç değişmesi:

Akçadağ yöresinde *g>c* değişmesinin meydana geldiği ağızlarda, aynı şartlarda, kelime başı ve hece başı *k* ünsüzleri çoğunlukla *ç* biçiminde görülmektedir.

çendi	< kendi	(AYA-126))	dere	< derken	(AYA-139)
çendir	< kendir	(AYA-132)	herçes	< herkes	(AYA-137)
çesek	< kesek	(AYA-141)	içi	< iki	(AYA-139)
çim	< kim	(AYA-124)	mağçeme	< mahkeme	(AYA-124)
çişi	< kişi	(AYA-122)	sançi	< sanki	(AYA-121)

2. Rumeli Ağızları:**Kosova Türk Ağızlarında:**

Rumeli ve Kosova Türk ağızları hakkında günümüze kadar, birçok araştırma, inceleme yapılmıştır²³. Özellikle Kosova Türk ağızları üzerinde incelemeler yapan Nimetullah Hafız, *g>c, k>ç* ünsüz değişmelerinin Kosova Türk ağızlarında en çok kullanılan ve en önemli özelliklerinden biri olarak değerlendirmiştir²⁴. Bu ünsüz değişmeleri, Yugoslavya'da sadece Kosova ağızlarında oluşmaktadır. Sırp, Hırvat ve Arnavut dillerine geçen Türkçe kelimelerde de söz konusu ünsüz değişmeleri görülmektedir. Bu değişmelerden olarak ince ünlülerden önce gelen *k* ve *g*'ler *ç* ve *c* olmaktadır²⁵.

g>c değişmesi:

Bu ünsüz değişmesi, Anadolu ağızlarında olduğu gibi, ince ünlüler yanındaki kelime başı ve hece başı ünsüzlerinde görülmektedir.

cebe	< gebe	(N.H.II-226))	cülce	< gölge	(N.H.I-129)
celdım	< geldim	(N.H.II-231)	cün	< gün	(N.H.I-129)
cibi	< gibi	(N.H.I-129)	cünül	< gönül	(N.H.I-129)
cit-	< git-	(N.H.II-226)	cürdi	< gördü	(N.H.II-231)
cül	< gül	(N.H.II-226)	hanci	< hangi	(N.H.I-129)

²³ Bk. Tuncer Gülensoy, *Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1981; Nimetullah Hafız, *Kosova Türk Ağızlarında Çekim ve Yapım Ekleri*, Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1988, TDK yayınları, Ankara 1996, s. 225-249.

²⁴ N. Hafız, *Kosova Türk Ağızlarında k>ç ve g>c Ünsüz Değişmeleri*, Beşinci Milletler Arası Türko-
loji Kongresi Tebliğler, Türk Dili, İ.Ü.Ed.Fak. yayınları, İstanbul 1985, C.I, s. 127.

²⁵ N. Hafız, *Kosova Türk Ağızlarında Çekim ve Yapım Ekleri*, Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1988, TDK yayınları, Ankara 1996, s. 226.

k>ç değişmesi*:

Kosova Türk ağızlarındaki bu ünsüz değişmesi, Anadolu'da olduğu gibi g>c değişmesiyle aynı şartlarda meydana gelmiştir.

çeçi	< keçi	(N.H.II-128))	erçen	< erken	(N.H.I-129)
çel	< kel	(N.H.II-128)	içi	< iki	(N.H.I-129)
çim	< kim	(N.H.I-128)	leçe	< leke	(N.H.I-129)
çişi	< kişi	(N.H.II-226)	teçe	< tekke	(N.H.II-231)
çüpek	< köpek	(N.H.II-226)	üçüs	< öküz	(N.H.I-129)

Sonuç:

Anadolu'da, Erzurum, Rize, Trabzon ve Malatya yöresi ağızları, Rumeli'de Kosova Türk ağızlarında, sistemli olarak, ince ünlüler yanındaki kelime başı ve hece başında bulunan patlayıcı damak ünsüzleri g, k çoğunlukla öne kayarak birer diş eti ünsüzü olan c ve ç'ye değişmiştir. Değişmeler, bize göre, dildeki tabii sızıcılışma temayülünden kaynaklanmıştır.

Bu değişmelerin tarihî metinlerimizde görülmemesi, hâdisenin yeni olduğu anlamına gelmez. Söz konusu değişmeler yazıda gösterilmekle birlikte, tarihî dönemlerde, sadece ağızlarda muhafaza edilmiş olmalıdır.

g>c, k>ç ünsüz değişmelerinin görüldüğü yöre halkları, muhtemelen aynı etnik yapıya sahiptir.

KISALTMALAR

- AYA : Cahit Başdaş, *Akçadağ Yöresi Ağızları*, (İnceleme-Metinler-Sözdizini), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 1992.
- DIAT : Ahmet Caferoğlu, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamlaar*, II. Baskı, TDK yayınları, Ankara 1995.
- EA : Selahattin Olcay, *Erzurum Ağzı, İnceleme-Derleme-Sözlük*, II. Baskı, TDK yayınları, Ankara 1995.
- EİA : Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)* I, II, III, TDK yayınları, Ankara 1995.
- KİAT : Ahmet Caferoğlu, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, II. Baskı, TDK yayınları, Ankara 1994.

* Burada verilen örnekler, N.Hafız'ın adı geçen iki tebliğinden seçildi.

- N.H.-I : Nimetullah Hafız, *Kosova Türk Ağzlarında k>ç ve g>c Ünsüz Değişmeleri*, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi Tebliğler, Türk Dili, C.I, İstanbul 1985, s. 127-129.
- N.H.-II. : Nimetullah Hafız, *Kosova Türk Ağzlarında Çekim ve Yapım Ekleri*, Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988, TDK yayınları, Ankara 1996, s. 225-249.
- TDAY-B : *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten.*